

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ САМОЗАХИСТУ ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Ткачук Анастасія Вікторівна,

аспірантка IV курсу

Науково-дослідного інституту приватного права та підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака

Національної академії правових наук України

Стаття розглядає способи захисту цивільних прав, загальну характеристику та особливості їх здійснення. Право на захист у регулятивних правовідносинах визначено як правомочність будь-якого суб'єктивного цивільного права, відповідно до якого правовласник має «можливість» у разі порушення права висувати вимогу про захист порушеного цивільного права. При цьому характер і розмір вимоги визначити неможливо до тих пір, поки право ще не порушене.

Розглянуто нормативне регулювання самозахисту цивільних прав та відшкодування шкоди у разі здійснення права на самозахист, а також умови такого відшкодування. У цій статті розглянуто чотири основні підходи до визначення самозахисту цивільних прав та їх проблематику. Наведено наукові підходи до розуміння самого поняття «самозахист» та законодавчі межі та випадки неприпустимості застосування самозахисту. Приділено увагу межах та принципам здійснення самозахисту та підпорядкованість цього способу захисту загальним нормам та принципам здійснення суб'єктивних цивільних прав. Проведено порівняння умов у кримінальному та цивільному праві, за яких дії оборонця можуть бути визнані правомірними у стані необхідної оборони у розрізі нападу та захисту. Розглянуто умови визнання дій особи, яка обороняється, правомірними у стані необхідної оборони та приділено увагу співвідношенню реальності нападу, посягання на чийсь права чи інтереси та оборони як протидії зазначеним вище правопорушенням.

Виділено способи самозахисту цивільних прав: необхідна оборона та крайня необхідність, визначено особливості та допустимість застосування таких способів захисту. У статті наведені заходи фактичного характеру, створені задля охорони прав громадян чи організацій, які можуть бути передбачені законом і впливають із зазвичай вжитих у суспільстві заходів такого роду та їх практичні приклади, що використовуються у суспільному житті, практичні випадки допустимості та перевищення допустимих меж здійснення зазначених способів захисту цивільних прав. Виокремлено питання стосовно того, що застосування необхідної оборони та дій в умовах крайньої необхідності можливе не тільки як засіб самозахисту прав та інтересів уповноваженої особи та інших осіб, але й для захисту інтересів держави та суспільства.

Ключові слова: право на захист, самозахист, крайня необхідність, напад, цивільні права, спосіб захисту, необхідна оборона, відшкодування, невідповідність засобів захисту.

Tkachuk Anastasia. Approaches to understanding self-defense as a way to protect civil rights

The article discusses means of civil rights protection, general characteristics and features of their implementation. The right to protection in regulative legal relations is defined as the competence of any subjective civil right, according to which the right holder has the "opportunity" to demand protection of the violated civil right in case of the right violation. The nature and amount of the claim cannot be determined until the right has been violated.

The normative regulation of self-defense of civil rights and compensation for damage in case of exercising the right to self-defense as well as the conditions of such compensation are considered. The article discusses four main approaches to determining the self-defense of civil

rights and related issues. Scientific approaches to understanding the very concept of self-defense and legal limits and cases of inadmissibility of self-defense are presented. Attention is paid to the limits and principles of self-defense and the subordination of this method of protection to general norms and principles of subjective civil rights exercise. The conditions in criminal and civil law under which the actions of a defender can be recognized as lawful in a state of necessary defense, in terms of attack and defense, were compared. The conditions for recognizing the actions of a person defending themselves as lawful in a state of necessary defense are discussed, and attention is paid to the correlation between the reality of the attack, infringement upon someone's rights or interests, and defense as a counteraction to the above offense.

Methods of self-defense of civil rights are identified – necessary defense and dire necessity; features and admissibility of the protection methods are determined.

The article presents factual measures, that may be provided by law, that follow the measures usually employed in society and are designed to protect the rights of citizens or organizations. The practical examples used in society, practical cases of admissibility, and excess of the permissible limits of exercising the mentioned methods of civil rights protection are as well presented. The article raised the issue of necessary defense and actions under dire necessity as possible not only as a means of self-defense of the rights and interests of the authorized person and other persons, but also as a way to protect the interests of the state and society.

Key words: *right to protection, self-defense, dire necessity, attack, civil rights, method of protection, necessary defense, compensation, inadequacy of protection means.*

У сучасній цивільно-правовій науці немає єдиної думки щодо природи права на захист. Право на захист визначається як одна із правомочностей суб'єктивного права або як самостійне цивільне право. Вирішення цієї проблеми слід шукати у вченні про охоронні цивільні правовідносини. Дослідження механізму здійснення захисту цивільних прав, їх сутності та змісту дозволило переконатися, що вони є правовою базою для будь-яких інших видів правовідносин. Особливість регулятивного права особи полягає у тому, що воно виникає з правомірних юридичних дій і спрямоване на задоволення будь-якої майнової потреби. Як відомо, право ніщо без апарату, здатного примушувати до дотримання норм права. Тільки сила примусу дає йому можливість бути забезпеченим заходами правового впливу. Звісно, ця думка є правильною, але лише щодо регулятивних правовідносин.

Науковці, які вважають, що право на захист є самостійним охоронним суб'єктивним цивільним правом, знаходяться ближче до мети. Це право з'являється у власника регулятивного цивільного права в момент порушення або оскарження останнього і реалізується в рамках охоронних цивільних правовідносин, що при цьому виникають.

Право на захист у регулятивних правовідносинах, справді, є однією із правомочностей будь-якого суб'єктивного

цивільного права, відповідно до якого правовласник має «можливість» у разі порушення права висувати вимогу про захист порушеного цивільного права. Але який буде характер і розмір цієї вимоги, поки право ще не порушене, сказати неможливо.

Самозахист цивільних прав у широкому розумінні цього слова, як зазначає Дж. Агерн, може розглядатися як будь-які дії особи, які пов'язані із захистом своїх прав від порушення, що протиставляються діям, що походять від державних та інших компетентних органів [1, с. 112].

Законодавець виділив самозахист як один зі способів захисту цивільних прав. Така позиція зазнавала обґрунтованої критики з боку низки авторів [2, с. 21]. Справді, важко поставити самозахист у один ряд з іншими способами захисту цивільних прав, передбаченими ст. 16 ЦК, оскільки це юридичні категорії різного рівня.

Цілком справедлива позиція Х.В. Танг, який пише: «Встановлення конкретного способу захисту передбачає відповідь на питання про те, якими саме діями здійснюється захист, але не про те, хто робить ці дії. Згадка у законодавстві про самозахист прав говорить лише про дозвіл суб'єкту, чії права порушені (потерпілому), виступати як захисник цих прав» [3, с. 13].

У теорії цивільного права сформувався чотири основні підходи до визначення

самозахисту цивільних прав. Прихильники першого підходу зазначають, що самозахистом є дії, спрямовані на захист від порушення своїх цивільних прав лише у позадоговірних відносинах. Так вважає, наприклад, О.В. Горецький [4, с. 15].

Представники другого підходу розуміють самозахист як дії, спрямовані на захист від порушення своїх цивільних прав у позадоговірних відносинах, а також деякі дії, спрямовані на захист своїх прав у договірних відносинах, наприклад, утримання речі [5, с. 4].

Третій підхід пояснює самозахист як дії, створені задля захисту прав лише у договірних відносинах [6, с. 456].

І, нарешті, прихильники четвертого підходу вважають, що самозахистом є дії, спрямовані на захист від порушення своїх цивільних прав як у позадоговірних, так і у договірних відносинах [7, с. 336].

Хотілося б детальніше зупинитися на понятті самозахисту, яке надав О.В. Горецький. Під самозахистом цивільних прав він розумів «вчинення уповноваженою особою дозволених законом дій фактичного порядку, спрямованих на охорону його особистих чи майнових прав та інтересів» [8, с. 16].

Вказану думку поділяють Я.М. Романюк, Л.О. Майстренко та інші автори, найчастіше ототожнюючи самозахист з діями у стані необхідної оборони та крайньої необхідності. Заходи фактичного характеру, створені задля охорони прав громадян чи організацій, можуть бути передбаченими законом і впливають із зазвичай вжитих у суспільстві заходів такого роду. Це використання різноманітних охоронних засобів і пристосувань у вигляді замків, охоронної сигналізації на автомобілях [9, с. 23].

Відповідно до положень ст. 19 ЦК України «особа має право на самозахист своїх цивільних прав та прав інших осіб від порушень та протиправних посягань. Самозахист – це застосування особою засобів захисту, які не заборонені законом, а також не суперечать морально-етичним засадам суспільства.

Способи самозахисту повинні відповідати змісту прав, які порушені, характеру дій, якими вони порушені, а також наслідкам, спричиненим цим порушен-

ням. Способи самозахисту можуть бути вибрані самою особою чи встановлюватися актами цивільного законодавства або договором» [10, с. 108].

За загальним правилом використання такого роду охоронних заходів самозахисту допустиме, якщо не заборонено законом і відповідає зазвичай прийнятим правилам. Використання названих заходів самозахисту має свої межі та підпорядковане загальним нормам та принципам здійснення суб'єктивних цивільних прав. Неприпустимим є використання заходів охорони майна, небезпечних для життя і здоров'я оточуючих, які завдають шкоди моральним засадам нашого суспільства та основ правопорядку. Відомий випадок, коли власник дачі обгородив свою ділянку колючим дротом, пропустивши через огорожу електричний струм. В іншому випадку власник автомобіля так прилаштував у гаражі рушницю, що злодій у разі відчинення дверей мав отримати постріл у ногу, але першим постраждалим виявився сам автор такого «винаходу».

Неприпустимість подібного роду «охоронних» заходів очевидна, оскільки вони спрямовані не лише на охорону майна, а й на заподіяння шкоди особі, яка може вступити в контакт із такими засобами навіть через необережність. З цього випливає, що уповноважений суб'єкт має право використовувати такі заходи самозахисту, які не обмежують прав та законних інтересів інших осіб.

Одним зі способів самозахисту цивільних прав є необхідна оборона. Не підлягає відшкодуванню шкода, заподіяна у стані необхідної оборони, якщо при цьому не було порушено її межі.

Отже, необхідною обороною визнаються такі заходи захисту прав, які завдають шкоди їхньому порушнику, але не тягнуть за собою обов'язки оборонця за її відшкодування, оскільки визнаються правомірними (допустимими). Інститут необхідної оборони є комплексним інститутом, регламентованим як цивільним, так і кримінальним правом. Зміст необхідної оборони у цивільному праві дещо ширший, ніж у кримінальному. Якщо в кримінальному праві під необхідною обороною розуміються дії, які хоч і підпадають під ознаки складу злочину, але не визнані злочином,

то у цивільному праві до необхідної оборони належать також дії, які підпадають під поняття цивільного правопорушення, але не тягнуть за собою застосування заходів юридичної відповідальності.

Умови, за яких дії оборонця можуть бути визнані правомірними у стані необхідної оборони, однакові як у кримінальному, так і цивільному праві. Вони належать до нападу та захисту. Для визнання дій того, хто обороняється правомірними у стані необхідної оборони, треба, щоб напад був реальним (дійсним) та протиправним. Реальність нападу означає, що напад як такий взагалі має місце. Оборона тому називається обороною, що протидіє нападу. Тому якщо немає посягання на чийсь права чи інтереси, то немає підстав говорити про оборону, а тим більше про необхідну оборону.

Дещо складнішим є питання про протиправність нападу. Адже протиправною вважається поведінка, яка порушує норми права. Однак не будь-яка протиправна поведінка вимагає застосування таких оборонних заходів. У кримінальному праві необхідна оборона може мати місце лише проти такого правопорушення, яке законом сприймається як злочинне посягання. Це ж правило діє і стосовно необхідної оборони з цивільного права. Вона неприпустима проти правопорушень, які є діями кримінального характеру, хоч і підпадають під ознаки цивільного правопорушення. Необхідна оборона є перш за все одним зі способів захисту прав та інтересів особи. Але оборона буде визнана необхідною, якщо подібними діями будуть захищені інтереси держави, суспільства, права та законні інтереси інших осіб.

При цьому дії оборонця повинні бути спрямовані проти нападаючої особи, але не проти інших осіб, наприклад, родичів або близьких нападника. Основною умовою визнання дій необхідною обороною є неприпустимість перевищення її меж.

Відповідно до п. 2 ст. 19 ЦК України способи самозахисту повинні бути пропорційні порушенням і не виходити за межі дій, необхідних для його припинення. Перевищення меж необхідної оборони можливе щодо вибору засобів захисту, інтенсивності оборони та її своєчасності. Перевищенням меж необхідної оборони

може бути явна невідповідність засобів захисту характеру та небезпеки нападу.

Треба враховувати ступінь і характер небезпеки, сили та можливості оборонця, а також хвилювання, яке виникає у останнього у такій складній обстановці. Перевищенням меж оборони можливе перевищення інтенсивності нападу. Наприклад, надмірна поспішність або надмірна активність у застосуванні оборонних засобів, коли йдеться про загрозу нападу.

Несвоечасність використання оборонних засобів може бути пов'язана не тільки з поспішністю, але і з їх застосуванням після того, як напад закінчився і нічим не загрожує оборонцю. Правовими наслідками дій у стані необхідної оборони з погляду цивільного права є те, що заподіяна нападнику шкода підлягає відшкодуванню. Інакше вирішується це питання у разі перевищення меж необхідної оборони, оскільки йдеться вже про неправомірні дії, що тягнуть за собою цивільно-правову відповідальність. Але і тут враховується зазіхання потерпілого на законні інтереси особи, яка оборонялася, хоча і перевищила межі необхідної оборони.

Іншим способом самозахисту цивільних прав є дії уповноваженої особи за умов крайньої необхідності. Під діями, вчиненими у стані крайньої необхідності, розуміються такі дії, які робляться особою для усунення небезпеки, що загрожує самому завданню шкоди або іншим особам, якщо ця небезпека не могла бути усунена іншими засобами. Зазначені дії допустимі, якщо заподіяна шкода менш значна, ніж шкода запобігання. Як і за необхідної оборони, дії в умовах крайньої необхідності можуть здійснювати не тільки як засіб самозахисту прав та інтересів уповноваженої особи та інших осіб, але й для захисту інтересів держави та суспільства.

На відміну від необхідної оборони, за крайньої необхідності небезпека для уповноваженої особи (або держави, суспільства, третіх осіб) виникає не через дії тих осіб, яким завдається шкоди, а внаслідок стихійних дій, несправності механізмів, особливого стану організму людини, наприклад, внаслідок хвороби і т. п. Вона може виникнути і внаслідок злочинної поведінки іншої особи, наприклад, у разі

заподіяння шкоди майну громадян під час переслідування злочинця.

Особливість дій у стані нагальної необхідності полягає в тому, що в таких умовах особа змушена використовувати засоби, пов'язані із заподіянням шкоди. При цьому в одних випадках заподіяння шкоди може бути необхідним заходом запобігання більшій небезпеці, тоді як в інших випадках шкода може бути супутнім явищем, яке може наступити або не наступити. Якщо за необхідної оборони шкода завдається безпосередньо нападаючому, то діями за умов крайньої необхідності шкода завдається третій особі.

Отже, за ст. 1166 ЦК така шкода за загальним правилом підлягає відшкодуванню особою, що її заподіяла. Але, оскільки дія в умовах крайньої необхідності розглядається законом як рівномірна, хоч і шкідлива, враховуючи обставини, за яких було заподіяно таку шкоду, суд може покласти обов'язок його відшкодування на третю особу, на користь якої діяла шкода, що вона здійснила, або звільнити від відшкодування шкоди повністю або частково як третю особу, так і таку, яка завдала шкоди. Наприклад, рятуючи громадянина, що тонує у річці, інший громадянин використав човен, що стояв біля берега, з якого попередньо викинув у воду чуже майно, що знаходилося в ньому. Обов'язок із відшкодування заподіяної ним шкоди було покладено судом на врятованого, який необережно купався в небезпечному місці.

У разі застосування заходів самозахисту в умовах крайньої необхідності особа не повинна перевищувати межі крайньої необхідності. Перевищенням меж крайньої необхідності визнається заподіяння шкоди, явно не відповідній характеру та

ступеню загрозованої небезпеки та обставин, за яких небезпека усувалася, коли зазначеним інтересам була заподіяна шкода, рівна або більша, ніж якій можна запобігти.

Охоронне суб'єктивне право особи, або право на захист, що одне й те саме, набуває або форми права на позов (вимогу), або форми охоронного права на вчинення односторонньої дії. Однак, якою б формою право на захист не виступало, воно завжди фігурує як вид самостійного суб'єктивного права і не є складовою або особливою стадією розвитку регулятивного суб'єктивного цивільного права.

Отже, у підсумку слід зазначити, що у широкому розумінні самозахист цивільних прав може розглядатися як будь-які дії особи, пов'язані із захистом своїх прав від порушення, що протиставляються діям, що походять від державних та інших компетентних органів. Право на захист визначається як одна із правомочностей суб'єктивного права або як самостійне цивільне право. Одним зі способів самозахисту цивільних прав є необхідна оборона. Зазначені способи захисту повинні відповідати змісту прав, які порушені, характеру дій, якими вони порушені, а також наслідкам, спричиненим цим порушенням. Зазначене твердження відповідає законодавчому визначенню такого питання. Відповідно до п. 2 ст. 19 ЦК України способи самозахисту повинні бути пропорційні порушенням і не виходити за межі дій, необхідних для його припинення.

Самозахист як дії, що спрямовані на захист від порушення цивільних прав, можуть бути реалізовані як у позадоговірних відносинах, так і у випадках, спрямованих на захист своїх прав у договірних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ahern J., Binchy W. The Rome Regulation on the Law Applicable to Non-Contractual Obligations: A New International Litigation Regime. 2009. 477 p.
2. Andrew Burrows. The Oxford Handbook of the New Private Law / Edited by Andrew S. Gold, John C.P. Goldberg, Daniel B. Kelly, Emily Sherwin, and Henry E. Smith.
3. Hang Wu Tang. The Role of the Law of Unjust Enrichment in Singapore. *The Chinese Journal of Comparative Law*. Volume 9, Issue 1, June 2021, Pp. 1–24. URL: <https://doi.org/10.1093/cjcl/схаа034>.
4. Горецький О.В. Процедури примирення в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 20 с.

5. Stephen G.A. Pitel. "Characterisation of Unjust Enrichment in the Conflict of Laws" / in J. Neyers, M. McInnes and S. Pitel (eds.). *Understanding Unjust Enrichment*. Oxford : Hart Publishing, 2004.

6. Stephen Pitel. *Choice of Law for Unjust Enrichment: Rome II and the Common Law*. *Nederlands Internationaal Privaatrecht*. 2008. P. 456.

7. Hill Jonathan and Chong Adeline. *International Commercial Disputes: Commercial Conflict of Laws in English Courts*. 4th ed. Hart Publishing. Oxford and Portland, Oregon. 2010.

8. Горецький О.В. Процедури примирення в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 20 с.

9. Романюк Я.М., Майстренко Л.О. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 10. С. 22–31. С. 24.

10. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. та авт. А.С. Довгерт та ін. Київ : Істина, 2004. С. 133.

11. Агарков М.М. Гражданское и торговое право: источники, категории, институты, конструкции. Педагогическое наследие. В 3 кн. Книга 1 / сост. В.А. Белов. Москва : Издательство Юрайт, 2020. 337 с. Высшее образование. ISBN 978-5-534-05370-8.